

Temps de meditació

La prosa de Rovira i Virgili era l'expressió directa de l'elegància innata del seu esperit noble, just, ponderat.

Joan Puig i Ferrer: *Ressonàncies 1942-1952*

Ara bé; la pèrdua d'en Rovira, tan sensible per a Catalunya, no ha de fer canviar cap dels nostres plans, al contrari, crec que ens obliga encara més a tirar-los endavant. Però hi ha un punt en què caldrà pensar-hi, ja que la intenció era que en Rovira es posés al cap de la tasca d'organització espiritual a emprendre. Caldrà veure com es substitueix.

Lletra de Carles Pi i Sunyer a Josep Irla, 18-XII-1949

Quan Rovira i Virgili havia acabat i retocat feia poc el llibre *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, al Principat els ocupants tenien una concepció d'aquest historiador i polític ben oposada a la idea del personatge que es tenia tant a la Catalunya de preguerra com als medis polítics i intel·lectuals de l'exili. Un cas de bescantament des dels francofalangistes (cal recordar aquella *falsa ruta* de Valls i Taberner establerta el 1939?) fou, per exemple, Juan Francisco Bosch que, sota l'epígraf «Fantasmones Rojos», publicà un retrat («Antonio Rovira y Virgili») –entre d'altres aspectes– del Rovira historiador: «Rovira y Virgili [sic] –escrivia l'articulista a *Solidaridad Nacional* el 13-X-1939– *falseando la Historia, desfigurando y adulterando las grandes aunque, en ocasiones dolorosas, verdades históricas, contribuyó, como nadie, a intensificar ese abominable separatismo –que es antiespañolismo y*

antimilitarismo— considerado para la vida de los pueblos como un maligno epiteloma en el cuerpo político social.»

Com el lector ha comprovat –ben lluny de l'esbiaixament ideològic d'aquest periodista vers la tasca investigadora de Rovira– *Els darrers dies de la Catalunya republicana* és un retrat sociològic (recordem la «Fisiologia de la fam»), polític (una autocrítica envers el crèdit atorgat a la política republicana espanyola) i psicològic (el constant referent de l'«estat d'ànim» envers una alba alliberadora internacional que no arribà) dels primers jorns viscuts pels exiliats. Cada represaliat visqué els seus «Darrers dies». Els de Rovira són «una contribució personal a la història i a la psicologia de l'èxode» (1940:10-11). Albert Manent ha reflectit ben clarament el contingut i la tonalitat del llibre: «Els seus personatges són de carn i ossos, no duen coturn i ell no vol ésser un heroi. Els detalls humaníssims, estremidors de l'anar d'Herodes a Pilat» (Manent 1976:159). Tanmateix, Rovira redactà aquest text amb recursos documentals mínims a Rieumes, per bé que el va reescriure posteriorment a Montpeller: «Com que jo no tenia aleshores –explica anys més tard en una entrevista a *Germanor. Revista dels catalans de Xile* el març-abril del 1949– periòdics on publicar articles, ni bibliografia per a tractar de temes doctrinals o històrics, vaig posar-me tot seguit a redactar les memòries personals de l'èxode. En la primera versió, filla directa de les impressions recents, el text era cru i dur [...]. Dos mesos més tard érem a Montpeller, on acabava de crear-se la Residència d'intel·lectuals catalans [...]. Allí vaig refer les memòries de l'èxode, atenuant amb matisos literaris la cruïsa i duresa del text primitiu. El llibre amb el títol *Els darrers dies de la Catalunya republicana* fou publicat per la revista *Catalunya*, a Buenos Aires, l'any 1940 [amb un esbós biogràfic no publicat a l'edició del 1976]. La invasió de França va interrompre les comunicacions amb Amèrica, i no vaig veure el llibre imprès fins cinc anys més tard.» De les condicions en què va redactar l'obra, en tenim notícia al·legòrica en una targeta postal que Rovira adreçà al doctor occità Ismaël Girard des

de Rieumes el 18 de febrer de 1939: «Us resto agraïdíssim de la vostra ofrena de llibres i periòdics. El doble present de filologia i història és per a mi la millor menja espiritual.» El context en què es trobaven Rovira i els seus era, doncs, de retrobament d'unes condicions mínimes d'habitabilitat entre Rieumes i Tolosa, a la «Maison des Pompiers» d'aquesta darrera ciutat: «Comptant amb què el pis [de Tolosa de Llenguadoc] –escriu a Lluís Torres Ullastres [responsable, amb Maria Baldó de Torres, de la residència d'intel·lectuals] des de Rieumes el 18-IV-1939– quedi net el dijous, a fi de setmana vindrem per veure les coses més urgents d'utilatge que ens cal posar-hi, i a principis de la setmana entrant farem el trasllat. No podem fixar dies segurs per a aquestes coses, perquè depèn de l'avinentsa dels viatges que fa el doctor Roger [la persona que va donar aixopluc a la família Rovira a Rieumes] amb el seu automòbil, viatges que poques vegades poden ésser prevists amb anticipació.»

Una de les primeres referències de la redacció, ens la dona el crític Domènec Guansé en l'article «Catalans a Tolosa» publicat a *Catalunya* el mateix 1939: «Sabem que Rovira i Virgili, que sojorna en un poblet veí [Rieumes], ha escrit un reportatge sobre els darrers moments de Catalunya, en el qual moltes personalitats hi són severament judicades.» Pel que fa als avatars de l'edició de l'obra, Rovira escrivia una lletra –des de Montpeller el 5-I-1944– a Joan Alavedra on esmentava treballs i recerques enllestides, entre les quals feia constar *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, tot afirmant que era «publicat a Amèrica l'any 1940 i que jo encara no he vist imprès». Gairebé dos anys més tard es pot concretar la publicació del text en una primera lletra de Rovira a Manuel Serra i Moret (Montpeller, 27-XII-1945): «Per cert que he passat molt de temps sense saber si el meu llibre “Els darrers dies de la Catalunya republicana” s'havia publicat o no. Veig que sí. Jo no n'he rebut cap exemplar, ni cap retribució –n'hi havia una de fixada–, ni cap explicació de l'Editorial que s'havia constituït a Buenos Aires. Si us fos possible de fer-me'n trametre un exemplar,

us ho agrairia molt. No vaig conservar tan sols còpia de l'obra. Tinc entès que aqueixa Editorial —com tantes altres— no va anar bé. Però em sembla que el menys que puc demanar-los és que m'enviïn algun exemplar.» Tres mesos després Rovira es tornava a adreçar a Serra i Moret des de Montpeller (8-III-1946): «Acabo de rebre una amical lletra d'en R. Girona Ribera [director de *Catalunya*] en la qual m'explica el que ha succeït en la qüestió del meu llibre. Podeu creure que el meu veritable interès era poder tenir algun exemplar del llibre més que percebre'n la retribució. No vull dir que els francs em sobrin —al contrari—; però se'n necessiten tants ara, per comprar qualsevol cosa! Segurament us dec a vós que hagi pogut posar-me novament en comunicació amb els amics de “Catalunya”, on em serà plaent de tornar a col·laborar.»

Malgrat aquesta vicissitud (obligada) a causa de l'exili, l'obra de Rovira es va rebre amb expectació entre els medis polítics de la diàspora americana. La publicitat que se'n féu des del portantveu de la colònia de catalans a Buenos Aires, *Catalunya*, era ben explícita: «A tots els sectors de catalans esparsos pel món —es constatava en el número de la revista el setembre de 1940—, segons les impressions que ens arriben de diversos indrets, ha causat l'obra del nostre màxim escriptor polític un efecte pregon. És el fruit d'un gran patriota i ensems un alligonament exemplar i un tros d'història viscuda en els moments més tràgics de l'ensulsiada nacional. Cap català no pot ignorar el contingut de les seves pàgines.» Aquest ressò s'evidenciava en una divulgació popular de paràgrafs significatius de l'obra entre aquestes colònies de catalans exiliats. La revista *Ressorgiment* de Buenos Aires en donà també testimoni fidel el setembre del 1940: «hem subratllat alguns fragments que reputem d'un interès extraordinari i que ajuden a aclarir moltes coses». Des de Xile, *Germanor* (agost-octubre del 1940) s'unia a la difusió del llibre perquè «és un reportatge viu i apassionant de l'èxode que seguí l'esfondrada militar i política de la República Espanyola, narrat amb veracitat

absoluta». La realitat de la crònica era refermada pel comentari del crític i company de sempre de Rovira, Domènec Guansé (que devia al polític tarragoní la incorporació a la secció de crítica de la *Revista de Catalunya*), quan, des de *Germanor*, pel desembre del 1940, afirmava: «Ell [Rovira] ha dit sovint que la Història de Catalunya no necessitava l'afegidura de mites per a la seva grandesa. La teoria és portada en aquest llibre fins a les darreres conseqüències. “Els darrers dies de la Catalunya Republicana” no solament no ofereix cap idea mítica d'aquest èxode, ans hi és gairebé negligida la part autèntica de grandesa que tingué [...]. Constitueix un document de primer ordre. El primer document de l'èxode publicat en l'exili [...].» En to semblant es referia a l'orientació realista del text en una conversa a Artur Bladé i Desumvila: «Tinc ja enllestit un llibre sobre memòries sobre l'èxode català —comenta a Bladé l'1-VIII-1939— [...]. Ja sé que no plaurà a tothom perquè allò que reflecteix no és precisament molt gloriós quant a les persones. Hi ha capítols crus i al·lusions directes que difícilment em seran perdonades, però cal dir la veritat, prescindint dels homes, de cara a Catalunya» (Bladé i Desumvila, *L'Exiliada*: 246-247).

A *Els darrers dies de la Catalunya Republicana* Rovira centrà sobre el paper alguns aspectes de l'actuació de la República espanyola envers el país a partir de 1937 —el capgirament definitiu de la contesa bèl·lica—, especialment pel que feia a un cert nacionalisme espanyol del govern de l'estat. Tot amb tot, potser allò que millor caracteritza l'obra és el fet de deixar ben establert com tot un ambient, un cicle històric, s'havia acabat i com en alguns sentits s'iniciava una ruptura. Tot plegat queda reflectit en una concepció ben concreta de Rovira envers els catalanistes republicans: «Es clou tot un període de catalanisme [...]. La meva generació, que ha viscut sota el signe cabdal del catalanisme renaixent, és cruelment colpida per aquesta immensa decepció que li ha estat reservada. Ens havíem il·lusionat massa. Crèiem massa en la força pròpia i en el respecte aliè» [Rovira 1940: 74-75].»

Reconegudes aquestes limitacions, però, Rovira –i tota la diàspora republicana– decidí continuar treballant pel restabliment d'una estructura de poder que oscil·lava entre la restauració de la Generalitat Republicana i la vindicació del dret a l'autodeterminació, com explicità a l'obra sobre l'exili: «Treballar en tot allò que jo pugui, perquè ressorgeixi –més sòlida, més pròspera i més noble encara que abans– la pàtria caiguda.»

D'altra banda, en el cas de Rovira les circumstàncies històriques que envoltaren la redacció del text tenien un doble component. En primer lloc –i com a «epíleg» simultani de l'obra editada a Buenos Aires per l'Agrupació d'Ajut a la Cultura Catalana–, la reflexió sobre les conseqüències de l'ensulsiada de gener del 1939. En segon lloc, la proposta d'uns referents ideològics bàsics, que al llarg dels deu anys d'exili anà aprofundint en contextos internacionals diferenciats, per a continuar el treball polític. Així, pel juny del 1939 escrivia a *Catalunya. Revista d'informació i expansió catalana* el que havia de ser el seu primer article a l'exili, «Terra de Silenci», on reconeixia que el «Silenci» era «d'angoixa i de dolor, però no pas silenci sepulcral», car «la vida nacional continua. S'ha refugiat dins les llars, dins els cors, dins la gleva». I afegia que mentre «els uns l'han volguda deshonrar [Catalunya] amb la insinuació de crims; els altres l'han volguda avergonyir amb la insinuació de defallences[...]. Més ens estimem una Catalunya caiguda que una Catalunya decaiguda [...]». Una nació que ha caigut, si manté dretes les columnes del seu esperit [...] és ben superior a una nació que ha decaigut. L'ajupiment per feblesa interna és molt pitjor que l'esclafament per la pressió externa». Tot amb tot, Rovira –com el conjunt dels polítics i intel·lectuals exiliats– preveia amb un optimisme malhaurat que «només en el cas d'un triomf general del feixisme en el món es faria llarg el silenci de Catalunya». I continuava encara afirmant amb optimisme: «Cada dia, però, estem més esperançats que aquest triomf no arribarà a produir-se. I en un món on persisteix la consciència liberal, el nou règim d'Espanya no podrà subsistir.

La part més trencadissa d'aquest règim serà el seu aparell ferotgement unitari.»

La segona conseqüència de la consciència real de l'exili era el fet d'establir –com féu Rovira a Catalunya pel juliol del 1939 en l'article «Els Exiliats Catalans» (reproduït pel seu contingut occitanocatalà a *Calendau. Revisto Felibrenc Mesadiero* el setembre-octubre del 1939)– «la magnitud de l'èxode» i el que suposava nacionalment que el primer exili s'establís a terres occitanes. Rovira tracta ambdós aspectes en aquest text: «I qui són els exiliats? Són principalment homes, i sobretot joves. La part més grossa de la xifra està constituïda pels soldats de l'exèrcit republicà que romanen als camps de concentració. Una tercera part de la joventut catalana viu en l'exili. Amb els morts de la guerra i els que va fent la duríssima repressió, el jovent català queda reduït a una meitat. Un altre detall: entre els exiliats civils, abunden les famílies, sortides col·lectivament les unes, reagrupades unes altres després de tristes peripècies. No es tracta sols d'un èxode d'individus, sinó també d'un èxode de grups familiars, trossos vius d'un poble temporalment desfet. I les famílies exiliades han hagut d'abandonar les llars, les propietats, el treball, les arrels profundes en el terror propi.» Unes arrels que, entre sectors d'intel·lectuals catalans, revivien altra vegada l'exili dels anys vint també compartit amb el poble occità (situació experimentada per Rovira el gener del 1924 en el seu «primer exili» a Tolosa de Llenguadoc, gràcies al suport del doctor Ismaël Girard), car «els nuclis més nombrosos de catalans exiliats es troben a les diverses regions de la Gàl·lia del Sud, l'Occitània, segon [sic] la denominació de vell origen lingüístic. En general, han estat ben acollits i són ben tractats pels occitans, més que més per aquells que coneixen l'esperit, la història i els sentiments de Catalunya». Més enllà, tanmateix, d'una introspecció del que havia estat el daltabaix francofalangista, Rovira –fent franc aquell reconeixement a la força de la voluntat nietzscheana en *Els darrers dies de la Catalunya republicana*– cerca el que fou el seu fil conductor ideològic i

intel·lectual de preguerra: la construcció de la voluntat política com a determinant de la (nova) construcció nacional. Aquest lloc comú rovirà és reflectit a l'article «Catalunya i Espanya» (*Catalunya*, agost del 1939), on centra dues qüestions bàsiques. Primer, que «la lliçó de primera importància per als catalans és aquesta: les crisis constitucionals espanyoles, qualsevol que sigui llur origen i llur direcció, es resolen contra les llibertats catalanes [...]». Indica també que la solució del problema català dintre d'Espanya és –si no impossible– almenys extremadament difícil. En segon lloc –l'«etern retorn» a la doctrina de *El Nacionalisme i Nacionalisme i Federalisme*–, Rovira afirma que «en aquest temps de meditació [arran de l'exili] els catalans han d'adquirir definitivament i plenament, la consciència de llur dret nacional», ja que «sense ella no serveixen de res, al capdavant, la sang dels herois ni els esforços dels polítics». Finalment, exhorta a l'aprofundiment en l'expectativa d'opcions polítiques obertes envers el panorama internacional (una altra constant establerta a partir de la *Història dels Moviments Nacionalistes*): «La meditació d'ara servirà per a preparar una magna acció [...]. Els horitzons d'ara, tempestuosos i tot, són amples. Les perspectives apareixen dilatades en el temps i en l'espai, davant l'enderrocament o l'esberlament de la societat vella i de certs Estats. Per l'oposició de forces radicalment contràries, el món ha entrat en un període de reconstrucció, del qual pot sortir, per a cada poble, el bé o el mal, la segura llibertat o la llarga esclavitud. Catalunya es troba en un nou moment crucial.» Aquest marc genèric, el concretà Rovira poc després a *Catalunya* (maig del 1940) a l'article «Dues concepcions sobre el problema ibèric»: «La reconstrucció nacional i democràtica de la Península ibèrica pot fer-se de dues maneres: primera, per un canvi de règim que no modifiqui el mapa polític, és a dir, que deixi en peu els dos estats independents, Espanya i Portugal, i, segona, per una modificació d'aquell mapa de conformitat amb l'existència positiva de les quatre nacions peninsulars.» Es requeria, doncs, un esforç de represa per a recobrar la personalitat col·lectiva. Aquesta

idea era un lloc comú, tant a l'exili com a l'interior del país, defensat per historiadors com Ferran Soldevila, el qual, sis anys més tard (juny del 1946), observà a la conferència *El Caràcter i la Història* que «és la vida col·lectiva el que ens pot donar el caràcter col·lectiu, que no és, com es creu sovint, una suma de caràcters individuals».

Aquell «Jurament de l'exiliat», doncs, apel·lava a les condicions per projectar la possibilitat de la instauració del poder polític català. Un poder polític que havia sofert un «fi de cicle» a partir del 1939 en clau de concepció catalanista: «Es clou tot un període de catalanisme [...] Catalunya és una nació d'història trencada i dolorosa», conclou Rovira [1940: 74]. Aquesta sobirania nacional era ja del tot inexistent l'abril de 1976 quan *Els darrers dies de la Catalunya republicana*, en la seva segona reedició feta per Curial Edicions amb un tiratge de tres mil exemplars, fou segrestat pel Juzgado de Orden Público de Madrid. Però malgrat la censura governativa, que es perllongà durant un any, de l'edició inicial en restaren mil llibres que foren distribuïts de mà en mà. Fins aleshores l'obra es trobava només en possessió de reduïdíssims nuclis d'intel·lectuals (segons confirma Teresa Rovira en una entrevista a *El Correo Catalán* l'11-IV-1976). El llibre, tanmateix, continuava essent emblemàtic entre els coetanis de Rovira –i d'àmplies capes socials– gairebé quaranta anys després de la seva publicació i en fou una prova la seva tercera edició a càrrec de Curial Edicions i Premsa Catalana el 1989 com a suplement dominical del diari *Avui*. També constituïren una bona mostra de l'interès permanent del text les opinions de Miquel Ferrer, que, en l'avinentsa del trentè aniversari del traspàs de l'intel·lectual tarraconí, el recordava molt positivament a la revista *Xaloc* (gener-febrer del 1979): «en el seu llibre de viatge, exposa dia per dia com anaven les coses i com es comportaven els homes que el voltaven. És un film realista a més no poder del nostre èxode polític i social [...]. Aquest dietari titulat *Els darrers dies de la Catalunya republicana* acaba amb una afirmació de la seva voluntat nacional i de la

seva fe en el futur del nostre poble». És a dir, Rovira aconseguí amb aquesta obra –i amb la seva tasca– la tensió de *L'Ideal Perdurable* que aconseguí –segons *El Poble Català* de Mèxic del 31-I-1950, en un editorial necrològic arran del seu traspàs el desembre del 1949– «tota una vida a la millor coneixença de la raó d'existir d'una pàtria lliure».

Resta al lector avaluar si després de seixanta anys de la redacció d'aquesta obra de Rovira i Virgili romanen encara les mateixes raons d'existir de nosaltres, els catalans. L'escriptor i polític expressà a *La Nostra Revista* (octubre-novembre del 1949) els riscos de la manca d'aquesta persistència poc temps abans de la seva mort: «El màxim perill fóra el de renunciar, per fluixedat espiritual, a la reconquesta d'allò que s'ha perdut i a la consolidació d'allò que presenta clivelles. Pitjor que l'opressió és el renunciament. L'espectacle d'un poble ajupit és molt més trist que el d'un poble oprimat. Quan s'ha renunciat, l'opressió cessa, perquè no hi ha res a oprimir. El motllo ja no oprimeix l'argila quan aquesta s'ha emmotllat. Viure oprimat és una dolorosa manera de viure. Renunciar, emmotllar-se, adaptar-se és una vergonyosa manera de morir.»

XAVIER FERRÉ

Sumari

PARAULES PRELIMINARS.....	5
1. LA DEFETA MILITAR	9
2. CALDRÀ SORTIR DE BARCELONA	33
3. DE BARCELONA A LA CONRERIA	46
4. A GIRONA.....	58
5. A OLOT.....	79
6. LA NIT DE CANTALLOPS	90
7. DE CANTALLOPS A AGULLANA	96
8. L'ESTADA A CAN PERXERS.....	110
9. EL PAS DE LA FRONTERA.....	148
10. L'ATURADA AL VOLÓ.....	163
11. CINC DIES A PERPINYÀ.....	170
EPÍLEG. TEMPS DE MEDITACIÓ.....	195